

KAKO SE INFORMIŠE JUGOSLOVENSKA JAVNOST O PISANJU O JUGOSLOVENSKOM SAMOUPRAVLJANJU

Osvrt na članak V. Rusa, »Jugoslovensko samoupravljanje — trideset godina kasnije«, Revija za sociologiju br. 1/2, 1985, str. 89—106.

O jugoslovenskom društvu i samoupravljanju piše se mnogo u svetu i jugoslovenskim bi istraživačima i javnosti veoma mnogo značilo upoznavanje sa ozbiljnim i kritičkim studijama, naročito u vremenu kada je jugoslovensko društvo suočeno sa krizom iz koje treba da nađe izlaz.¹ Umesto ozbiljnog i pouzdanog informisanja, ono što smo pročitali iz pera Veljka Rusa predstavlja veoma površno i arbitrarno predstavljanje onoga šta se i kako o nama piše. Iako članak nosi pretenciozan naslov: »Jugoslovensko samoupravljanje — trideset godina kasnije«, što bi autora obavezivalo da se malo više udubi u procenu rezultata istraživanja o samoupravnoj praksi kod nas, on se pretežno oslanja na samo jedno međunarodno istraživanje, u kojem je i sam učestvovao. Nije jasno jašto je V. Rus izvukao iz te obimne literature baš članak Meistera iz »Autogestion« (mada bi bilo mnogo korisnije da je polemisao sa njegovim obimnim delom, u kojem ovaj autor iznosi argumentovanu kritiku, a reč je o studiji *Où va l'autogestion Yougoslave?*, Paris, 1970); a još manje je jasno kako i zašto mene (i B. Horvata) povezuje sa A. Meisterom. Umesto ovakve emocionalne reakcije (jer, očigledno, V. Rus je bio ozlojeđen navedenim zahtevom A. Meistera da se prestane pisati o jugoslavenskom samoupravljanju), bilo bi svakako bolje da nam je autor teksta, koji želim komentarisati, ukazao na kritičke primedbe i

argumentaciju, kako ovog stranog istraživača tako i mnogih drugih, budući da bi za procenu dostignuća samoupravljanja to bilo mnogo relevantnije od skromnih rezultata koje koristi i još skromnije argumentacije kojom V. Rus pokušava da »odbrani« samoupravljanje (od koga?), a čija odbrana bi upravo zahtevala temeljito kritičko preispitivanje i koncepcije i do sada realizovane prakse.

Dakle, umesto što takvim pristupom V. Rus izbegava da postavi neka *suštinska pitanja i da traži na njih utemeljenije odgovore*, ili bar da uzme u obzir pitanja koja su već postavili istraživači kod nas i u svetu, on smatra da je mnogo važnije braniti samoupravljanje od iskonstruisanih stavova nekih autora (što se postiže dobro poznatim metodom citiranja samo pojedinih rečenica ili pasusa). Od jednog ozbiljnog istraživača, kao što je Veljko Rus, to se najmanje moglo očekivati, ali ja nemam ovde nameru da se upuštam u motive koji su pomenutog autora nagnali da umesto argumentovane analize vrši obračune, bez obzira ko je u pitanju.

Hoću, naime, da polemišem sa Veljkom Rusom o onome što on sam ističe u svom članku, o slabostima metodološkog pristupa i o primeni vrednosnog pristupa, ali u ovom slučaju, u njegovom razmatranju jugoslovenske prakse samoupravljanja.

Kada je reč o slabostima metodološkog pristupa, počecu sa primedbom koja se odnosi na nekritičnost autora prema rezultatima međunarodnog istraživanja, a koji su uzeti iz ispitivanja industrijske demokratije u Jugoslaviji. Reč je, naime, o nekritičnom odnosu i načinu tumačenja stavova jugoslovenskih radnika, što je autor formulisao u pomenutom članku na sledeći način u t. 5—7: »5) radnici uopće aktivnost predstavničkih tijela ocenjuju bolje u jugoslovenskim preduzećima, nego što se slična tijela ocenjuju u drugim zemljama; 6) jugoslovenski radnici poitivnije nego drugi radnici ocenjuju mogućnosti utjecaja kroz glavno predstav-

¹ Upućujem čitaoce na samo neka najvažnija istraživanja stranih istraživača o jugoslovenskom društvu, koja su kritička ali zato ne manje značajna: Ellen T. Comisso, *Workers' Control under Plan and Market*, Implications of Yugoslav Self-Management, New Haven, Yale Univ. Press, 1979; Leslie Benson, »Market Socialism and Class Structure: Manual Workers and Managerial Power in the Yugoslav Enterprise«, u Frank Parkin (ed), *The Social Analysis of Class Structure*, Tavistock Publ. London, 1974; Yvon Bourdet, *Pour L'Autogestion*, Paris, 1974; Fred Singleton, *Twentieth Century Yugoslavia*, The Macmillan Press, London, 1976, kao i *A Short History of Yugoslav Peoples*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1985.

ničko tijelo; 7) jugoslovenski radnici ocjenjuju boljim, nego drugi radnici, mogućnost da se predstave njihovi stavovi u glavnom predstavničkom tijelu.« (str. 90). Iz toga, i samo iz toga, autor bez rezerve izvodi zaključke koji mnogo odudaraju od drugih istraživačkih rezultata, kada je reč o pozitivnoj oceni mogućnosti uticaja jugoslovenskih radnika na donošenje odluka, u poređenju sa drugim zemljama koje su istraživane.

Pre svega, moramo se kao istraživači zapitati: šta ovakvo poređenje stvarno znači? I ne upoređuju li se stvarne (ne) mogućnosti (u drugim zemljama) sa normativno deklarisanim mogućnostima u Jugoslaviji? Te, s obzirom na to, šta nam zaključak o pozitivnoj oceni mogućnosti uticaja jugoslovenskih radnika stvarno kazuje? To su elementarna pitanja koja je istraživač (V. Rus) morao sebi postaviti, a nije. Jer, da je tako postupio, morao bi diferenciranije pristupiti tumačenju dobijenih rezultata. Na primjer, jedno od mogućih tumačenja bi bilo da ti rezultati jednostavno govore o tome, da zbog postojanja izvesnih oblika sa-upravljanja u Jugoslaviji (ja mislim da je krajnje vreme da se kritički preispita da li se kod nas može govoriti o samoupravljanju ili o sa-upravljanju, što bi nam pomoglo da realnije gledamo na jugoslovensku stvarnost) radnici pretpostavljaju da postoje i veće mogućnosti da u tim telima vrše uticaj, što je teorijski tačno, ali ne mora da bude i praktično potvrđeno, a takvo tumačenje V. Rus ne uzima u obzir.

Drugo neophodno pitanje koje je moralo biti postavljeno jest: odnose li se navedeni stavovi na normativni sistem (deklarisani model) ili na realno postojeći sistem samoupravljanja? O tome nam autor, takođe, ništa ne kaže, a to je presudno za tumačenje dobijenih rezultata.

Treće, nekritički prihvativši da se razvoj industrijske demokratije može ispitivati izolovano i nezavisno od opšte demokratizacije društva (što se, eventualno, može opravdati u zemljama sa razvijenom demokratijom, ali sigurno ne u onim zemljama gde se pokazuje da nedemokratski politički sistem blokira i razvoj privredne demokratije), autor je potpuno ignorisao veoma važnu činjenicu da je jugoslovenski radnik kao *građanin* znatno ograničeniji u vršenju bilo kakvog uticaja na društvene promene. Osim toga, njegova je demokratska svest na nižem

nivou (svest o pravima), što se mora odraziti i na njegov status u lokalnom samoupravljanju. Treba uzeti u razmatranje samo brojne kritičke analize izbornog i delegatskog sistema u Jugoslaviji, da bi se shvatilo koliko su povezani problemi političkog sistema i samouprave u preduzećima, što istraživači takozvane industrijske demokratije obično zanemaruju.

I četvrto, a po mom mišljenju ključno za tumačenje navedenih stavova, što V. Rus takođe nije uzео u obzir, je činjenica, da u zemljama »postojećeg socijalizma« u koje spada i Jugoslavija, postoji veliki uticaj ideologije na formiranje stavova, te se ne može izbeći pitanje: šta predstavljaju dobijeni stavovi — da li stvarno mišljenje ispitanika, ili ono što oni misle da se od njih očekuje (pogotovo ako su članovi SK). S obzirom da je istraživanje vršeno sedamdesetih godina, kada se pojačava ideološki uticaj na formiranje stavova i kada istraživači konstatuju manju otvorenost u odgovorima, to se moralo imati u vidu.

Prema tome, ovakvo preterano optimističko tumačenje stavova jugoslovenskih radika vis-à-vis samoupravljanja, što, mogli bismo reći, nažalost, ne potvrđuju druga istraživanja, proizlazi i iz navedenih metodoloških slabosti. Budući da metodologiju ne čine samo primljeni postupci i modeli, već i *način tumačenja* dobijenih podataka, što zavisi i od toga u kojoj meri istraživač uzima u obzir, prilikom tumačenja podataka koje je dobio, *sva raspoloživa saznanja* o pojavi koju ispituje, koja mu mogu pomoći da razume šta je dobio u svojim istraživanjima. Mislim da se V. Rus ogrešio o taj važan metodološki zahtev uzimajući podatke samo iz jednog istraživanja, a među njima i *stavove* kao da su *činjenice koje* same za sebe govore o istraživanoj pojavi, usprkos tome, što većina drugih istraživanja daju suprotna obaveštenja.

A ono što jesu činjenice, o čemu nas obaveštavaju druga istraživanja (na primer, Arzenšeka, Obradovića, Županova, pa i samog V. Rus), to su podaci o oligarhijskoj strukturi moći u preduzeću, o opadanju učešća radnika u radničkim savetima, te iz toga izvedeno osećanje nemoci radnika da utiču na donošenje odluka, kao i snažan uticaj ideologije na stavove koji se izriču zvanično (a i ispitanje javnog mnjenja, kao i svako anketno ispitivanje, ima posla sa zvanično izrečenim, a ne intimnim stavovima u

kojima ideologija igra značajnu ulogu). A do takvih podataka se danas može doći čak i običnim posmatranjem bez složenijih istraživačkih postupaka. Ostaje pitanje: zašto je Veljko Rus sve to prenebregao?

Kada je reč o primenivanju vrednosnog modela u proceni rezultata jugoslovenskog samoupravljanja, pogledajmo kako stoji sa »vrednosnom neutralnošću« Veljka Rusa. On kritikuje B. Horvata i mene, što primenjujemo vrednosni model, zbog čega, navodno, dobijamo iskrivljenu sliku o jugoslovenskoj stvarnosti. Međutim, tumačenje V. Rusa je mnogo više vrednosno uslovljeno u tom smislu što on svesno zanemaruje razliku između vrednosnog i stvarnosti i ne nastoji ni da utvrdi na šta se odnose stavovi ispitivanih radnika — da li na normativni sistem ili na postojeće institucije samoupravljanja — što očigledno nije isto. Odnosno, dok V. Rus meša stvarnost i vrednosti (postulirani cilj i postojeću praksu), što se iz celog teksta jasno vidi (na primer, kada govori o »nesumnjivoj privrženosti radnika sistemu« (str. 93), on ne kaže kojem sistemu: normativnom ili institucionalnom). Pri tom veruje da primenjuje čistu pozitivnu znanost. Ja bar ne krijem da primenjujem vrednosni model, ali ne u smislu stavljanja normativnog iznad stvarnosti, već prosto kao kriterijum za procenjivanje *kuda* postojeća stvarnost ide i da li je uopšte usmerena u *pravcu* koji je ciljem naznačen.²

Međutim, ako bi rezultati jugoslovenskog samoupravljanja bili doista tako pozitivni, kao što ih prikazuje V. Rus, zašto onda on smatra da primena vrednosnog modela mora automatski da da negativnu ocenu? Budući da primena vrednosnog modela ne pretpostavlja da se mora ustanoviti stepen identifikacije između normativnog i stvarnog, već otkriva da li uopšte postoji korespondencija. Stoga bitno merilo nije *stepen* ostvarenosti ciljeva, već *pravac* razvoja. Dakle, ako bi u jugoslovenskom društvu trend razvoja ukazivao na to da se postepeno, pa čak i usporeno, ostvaruje deklarirani cilj, tj. da razvoj samoupravljanja beleži

² To, međutim, ne znači, kao što se obično misli, da vrednosni model radi u smislu: ideje su dobre, a stvarnost koja ih ne sledi loša, budući da se ne vrši moralna procena, već procena korespondencije cilja/programa i stvarnosti koja pretenduje da ostvaruje određeni program.

uzlaznu liniju kao dominantni pravac, tada bi se moglo pozitivno ocenjivati ono što je do sada postignuto, pa makar to bilo i vrlo ograničenog obima. Sve analize, pak, pokazuju da to nije tako; naprotiv, sve češće se i na političkim forumima konstatuje da je izvršena snažna obnova etatizma i da je samoupravljanje potisnuto na margine društva.

Ali, ako se raspravlja o teorijskim mogućnostima koje pruža institucionalizovano samoupravljanje u pravcu dalje demokratizacije društva — što se u praksi tek ponegde događa — a čini se da bi se navedeni rezultati pre na to mogli odnositi, onda se okvir mora jasno odrediti da se normativno ne bi mešalo sa stvarnošću koju karakterišu *nemogućnosti*, *prepreke* i *otpori* samoupravljanju.

Nije, dakle, reč o takvom vrednosnom modelu samoupravljanja, koji pretpostavlja, kako to V. Rus tumači, »totalnu asocijaciju« po tipu »zajednice«, što bi isključivalo u ovom istorijskom trenutku sve one prelazne faze i oblike, čiju nezaobilaznost danas teško ko može spori. (U tom smislu krajnje je proizvoljno tumačenje mojeg shvatanja samoupravljanja u smislu likvidacije države i tržišta; ja upotrebljavam Maršov termin »odumiranje« države, što jasno ukazuje na tendenciju/pravac razvoja, a to može biti i veoma dug proces, te nije reč o »likvidaciji« pomenutih institucija). Takav model, međutim, pretpostavlja: a) prevaziлаženje uskih okvira preduzeća (mikro-plan) i ekonomije, iz čega proizilazi da se samoupravljanje ne može svoditi na »autonomiju preduzeća« i slobodno delovanje tržišta i sl. što je najčešće tumačenje samoupravljanja; b) asocijativni princip organizacije što se zasniva na samo-organizovanju i poštovanju prava na spontanost i samodelatnost, a ne princip komandovanja i paternalističke uloge države u razvoju samoupravljanja; i c) to predstavlja koherentnu podlogu društvenog sistema (i njegovih podistema: ekonomskog, političkog i kulturnog), umesto hibridnog sistema koji danas preovlađuje. Ako navedene komponente nisu prisutne kao tendencije u nacrtu dugoročnog razvoja jugoslovenskog društva, stići ćemo, u najboljem slučaju, ponovo do »tržišnog socijalizma« iz šezdesetih i ranih sedamdesetih godina, ili ostati na izvesnim formama sa-upravljanja, ali teško da ćemo ostvariti koncept samoupravljanja. Samo takva poruka može se pročitati iz onog

vrednosnog modela samoupravljanja kojeg ja zastupam.

Još jedan zaključak Veljka Rusa zvuči, u najmanju ruku, dispartatno u odnosu na mišljenja brojnih jugoslovenskih istraživača. Reč je o sledećem tekstu: »Nakon svih tih napora postalo je jasno da je suviše energije potrošeno da se prevladaju i ukinu postojeće kontradikcije u jugoslovenskom samoupravljanju, umjesto da se nastoji razviti savršeniji instrumentarij za njihovu regulaciju...« (Navedeno, str. 100—101). Na ukidanju kojih to protivrečnosti jugoslovenskog društva /samoupravljanja se tako zdušno radilo? Šta je učinjeno do sada da se prevlada protivrečnost plan-tržište, a šta kada je u pitanju protivrečnost državna regulativa-autonomija samoupravnih jedinica? Kako je rešavana protivrečnost između jedne koncepcije ekonomskog razvoja i sasvim drugačije koncepcije političkog sistema? itd. itd. Reguliranjem navedenih protivrečnosti može se, u najboljem slučaju, izbeći otvoreni konflikt i eventualno odložiti raspad sistema, odnosno produžiti njegovo kakvo-takvo funkcionisanje, ali se ne može dobiti i bitka za samoupravljanje. Ako je težnja da se realizuje samoupravno društvo »juriš na nebo«, to treba i otvoreno reći i odreći se koncepcije ako ona nije ostvarljiva, a ne pod firmom »samoupravljanja« proturati funkcionalističku tezu o efikasnosti sistema, putem regulisanja protivrečnosti i konflikata.

Mogla bih se složiti s V. Rusom da u Jugoslaviji teorijski postoje veće mogućnosti za radničku participaciju i uticaj na odluke koje se donose u preduzeću čak u uslovima ovako redukovano samoupravljanja. To svakako treba držati na umu. No, ja u radu, na koji se kritički osvrće V. Rus, raspravljam o stanju prakse — a u praksi analize ukazuju na nemogućnosti da radnik slobodno deluje kroz postojeće samoupravne forme, ne samo zbog otpora, u okviru postojeće institucionalne strukture, već i zbog toga što je postojeća institucionalna struktura u protivrečnosti sa osnovnim načelima samoupravljanja. Treba samo razmotriti zvanične reakcije na ideju o nezavisnom sindikatu, o čemu piše Arzenšek,³ da bi

³ Videti V. Arzenšek, *Struktura i pokret*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1984, posebno odeljak: Radnički sindikati (26—34) i Samoupravljanje i politički pluralizam (85—98).

se zaključilo da su postojeća politička struktura i samoupravljanje inkompatibilni.⁴ U potpunosti se slažem sa zaključkom Arzenšeka da je naš institucionalni sistem tako ustrojen da onemogućava razvoj samoupravljanja i u bazi, što su različite analize i potvrdile.

Ne ulazim u to zašto V. Rus uporno tumaći istraživačke rezultate o samoupravljanju drugačije od drugih istraživača, ali mi nije jasno, zašto mu smeta prvenstveno kritička B. Horvatova i moja analiza, kada su rezultati koji se dobijaju primenom sociodinamičkog modela, a i sam ih navodi, mnogo porazniji za praksu jugoslovenskog samoupravljanja. Evo šta o tome kaže J. Županov u Rusovoj interpretaciji:

»Ako primenimo sociodinamički model, moramo primetiti izrazito simptomatične trendove: atrofiju inventivne aktivnosti u poduzećima i hipertrofiju u kupovanju stranih licenci; porast alijenacije industrijskih radnika; neizbežnu vanjsku motivaciju radnika na poslu; poraslu mogućnost zamjenjivanja ekonomske inicijative prinudnom regulacijom; porastom nezaposlenosti koja slabi pregovarački položaj radnika i povećava moć upravljača; manje otvorene kanale vertikalne mobilnosti... anomički tip roditeljskih aspiracija... predominantno 'mehaničku' integraciju: izopačenje države obilja i transfer socijalnih službi natrag na tradicionalnu porodicu; ekonomski nacionalizam u odnosima između republika; pre-institucionalizirani socijalni sistem, naročito sistem samoupravljanja; atrofiju radničkog pokreta; 'vođeno samoupravljanje' (ili prisilna participacija), i kao posledjicu, izopačenje društvene odgovornosti, porasli individualizam, itd.«

Tome V. Rus dodaje, da podaci istraživanja N. Toša potvrđuju »hipotetsku deskripciju« J. Županova.

Navela sam ovaj poduži citat da bi se čitaoci uverili da je ocena do koje se stiže upotrebom sociodinamičkog modela pretežno negativna u odnosu na samoupravljanje, jer sve što je navedeno (a pre svega, »pojačano otuđenje industrijskih

⁴ Videti moj članak »Križa jugoslovenskog društva: priroda krize i njeni koreni«, *Sociologija* 2—3, 1982, kao i »Karakter protivrečnosti jugoslovenskog društva i mogućnosti društvene promene«, *Sociološki pregled*, 3—4, 1984.

radnika, »suzena vertikalna pokretljivost« i »preferana institucionalizacija sistema«, teško se može spojiti sa samoupravljanjem. Međutim, V. Rus krajnje relativizuje rezultate u zavisnosti od primenjenog modela, mada ne zvuči ubedljivo njegovog tvrdnja da se primenom modela »statističke bilance« dobija pozitivnija slika o samoupravljanju. Jer, šta se dobija primenom tog modela, prema rečima samog autora? Njime se utvrđuje samo to da je »Jugoslavija dostigla impresivni ekonomski razvoj«, »duboke društvene promene«, »velike institucionalne inovacije« i »značajan napredak u životnom standardu« (str. 90). Ni jedan od ovih indikatora ne potvrđuje, sam po sebi, i napredak u samoupravljanju.

Iz čega onda V. Rus izvodi zaključak da je »Vrijednosna privrženost zaposlenih sistemu samoupravljanja viša nego ikad, a i njihova sklonost štrajku manja nego ikad ranije« (str. 93)?

Pitam se da li je Veljko Rus čitao izjave radnika koje su objavljivane u toku nedavne opšterpartijske diskusije? Da li je upoznat sa činjenicom (a ako nije zašto je kao istraživač to prevideo?) da je za samo šest meseci u 1985. godini bilo više štrajkova nego u celoj 1984? Da li mu je poznato da štrajkovi dobijaju i političku konotaciju izražavajući sve više nezadovoljstvo radnika postojećim sistemom? Kada bi radnici bili doista tako vrednosno privrženi sistemu samoupravljanja (onakvom kakav postoji), zar ne bi tražili u samom institucionalnom sistemu forme pomoću kojih će zadovoljiti svoje potrebe i interese? Zašto, dakle, pribegavaju štrajku, koji iako nema jasan status u jugoslovenskom društvu, ipak se primenjuje, mada se zvanično ocenjuje kao oblik borbe neprimeren samoupravljanju?

Ako Veljko Rus ne uzima sve te podatke u razmatranje, iako mu oni stoje na raspolaganju, da bi bar proverio svoje istraživačke rezultate, meni ne ostaje ništa drugo nego da zaključim da se upravo

V. Rus i te kako povodi za onom vrstom vrednosnog modela među levo orijentisanim intelektualcima u svetu, koji ne žele da priznaju da je »aktuelno postojeći socijalizam« uglavnom još fikcija, pa u težnji da bar negde potvrde svoje nade, moraju da idealizuju neki oblik socijalizma; nekad je to bila kineska »kulturna revolucija«, ili Ho Ši Minov socijalizam, a nekad jugoslovensko samoupravljanje. Međutim, po mom mišljenju, takav nekritički prikaz jugoslovenske društvene prakse i idealizacija postojećeg samoupravljanja, više je loša usluga vis-à-vis težnji za afirmacijom samoupravnog koncepta, nego prilog toj afirmaciji. Pogotovo kada se u današnjoj krizi jugoslovenskog društva takvim nepotvrđenim »istinama« o »nesumnjivoj privrženosti radnika sistemu« koriste politički forumi da bi objasnili veliku strpljivost radništva u podnošenju teškoća krize, ali i da bi takvom demagoškom frazom manipulirali radničkom klasom, čiji interes kao »vladajuće klase«, navodno, oni brane, ali »neko drugi« ga ugrožava. Zaklanjajući se iza takvih pseudo-istina, forumi opravdavaju svoje otpore društvenim promenama i neophodnoj demokratizaciji društva.

Apologetska funkcija sociologije ne mora uvek biti eksplicitna. Apologetika vrši svoju funkciju i kada se previdi ono što je postalo sasvim transparentno i za »običnog« čoveka, pa i za političke funkcionere, koji i sami sve češće konstatuju da je dominantni društveni odnos u jugoslovenskom društvu osamdesetih godina etastički ustrojen, uspešno potiskujući i formalno samoupravljanje na margine društva.

Nasuprot apologetskoj funkciji sociologije, koja šteti i društvu i sociologiji, radikalna kritička sociološka analiza mnogo je plodotvornija i stimulativnija za rešavanje onih pravih problema koji onemogućavaju da samoupravljanje postane stvarnost jugoslovenskog društva.

Zagorka Golubović